

II. MAHMUD'UN SALTANATININ SON YILLARINDA İŞKODRA KALESİ VE ÇEVRESİ

Oya Şenyurt

Giriş

Osmanlı Arşivi belgeleri içinde yer alan ve yazılı belge sayısı ile karşılaştırıldığında az sayıda olduğu görülen çizimler; kendilerine has anlatım biçimleriyle ve görsel malzemeler olmaları dolayısıyla, kimi zaman bir bölge hakkında seyyahların verdiği yazılı bilgilerden daha fazlasını anlamlandırmamızı ve kolay hayal etmemizi sağlamaktadır. Özellikle, Osmanlı'ya ait arşiv belgelerinden çıkan perspektifler, tüm teknik hatalarına rağmen batıdan, doğudan bakışlarla ve kuşbakışı çizildikleri için hem perspektif, hem plan, hem harita, hem de kent silüetini tarifleyen ilginç özellikler sunabilmektedir. Bu makalede, Osmanlı'ya ait görsel arşiv kaynaklarını tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen bir taramada ele geçen, görece, Balkanlar'daki kaleler ve kentler üzerine yapılmış az sayıdaki çalışmaya katkı sağlamaya yönelik bir grup belge değerlendirilecektir. Söz konusu belge grubu iki ayrı sürecin sonuçlarını tanımlayan tarihlere dayanmaktadır. Bunlardan biri, 1831 yılında Arnavutluk'ta, Buşatlı Mustafa Paşa'nın isyanı sonrasında gerçekleşen olaylar sebebiyle İşkodra kentine verilen zarar tespit etmek için yapılan çalışmaların sonucunda oluşturulmuş bazı çizimlere aittir. Bu çizimler, kale ve çevresinde zarar tespit çalışması için yapılan İşkodra (Rozafa) Kalesi (Resim 1) ve kent perspektifleridir. Diğeri, söz konusu isyan sonrasında gelişen, başka isyanların sonucunda hasar gören, sivil ve askeri yapıların yerlerini gösteren, 1840 yılında çizildiği tahmin edilen vaziyet planları, İşkodra'da ve Leş'te yeni kışla tasarımlarını işaretleyen planlar ve cephe çizimleridir. Söz konusu belgeler, 19. yüzyıl başı İşkodrası'na dair görsel bir bilgi kaynağı olmaları yönüyle dikkat çekmektedir.

İşkodra Kalesi'ne ait hasar tespiti ve çevresindeki yerleşimi tanımlayan 1831 tarihli iki çizim ile İşkodra ve Leş'te¹ yapılacak kışla yapımlarına yönelik hazırlanmış

¹ Leş, Arnavutluk'ta İşkodra'nın güneyinde yer alan bir kenttir.

1840 tarihli iki çizim Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Hatt-ı Hümâyûn katalogları içinde yer alan iki farklı dosyada ortaya çıkmıştır. İşkodra Kalesi ve çevresi için hazırlanan tüm çizimler, kuşkusuz, savunmaya yönelik pek çok bilgiyi içermektedir ve belirli bir amaçla yapılmışlardır. Leş ve İşkodra çevresindeki çatışmalar sonrasında, hasar tespiti yapmak amacıyla da taşıyan çizimler, tarihi olayların ve Arnavutluk'taki isyanların yapıları fiziksel çevre üzerindeki etkilerini okumamızı sağlamaktadır. Burada, önce, söz konusu çizimlerin yapılaş sebepleri, sonra çizimlerin ışığında kent ve kaleye dair bilgiler, kentte yapılması öngörülen kışla binalarının yapım usulleri, malzemeleri ve son olarak da çizim teknikleri açısından değerlendirilmeleri yapılacaktır.

Buşatlı Mustafa Paşa ve Çizimlerin Yapılış Nedenleri

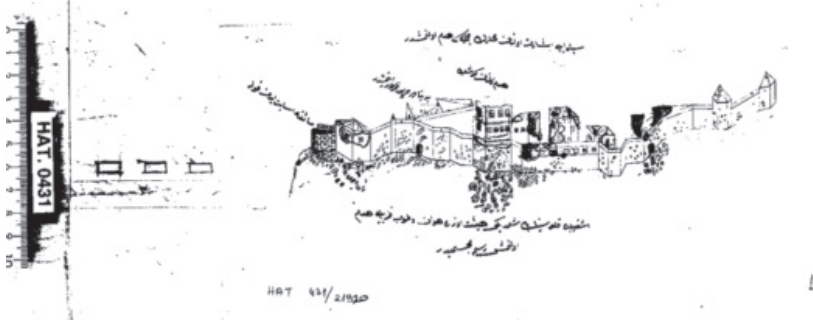
Mustafa Paşa (1797-1860), İşkodra sancağı mutasarrıflığını elinde bulunduran Buşatlı olarak tanınan aileye mensuptur.² Babası ve dedesi de İşkodra valiliği yapmıştır. Rusya ile yapılan barış anlaşmasından sonra Rumeli eyaletini yönetme görevi sadrazam Reşit Mehmet Paşa'ya verilmiş, Arnavutluğun sorunlarının çözümlenebilmesi işi ile görevlendirilmiştir. Bu durumdan rahatsızlık duyan Mustafa Paşa görünüşte Reşit Paşa'ya karşı, gerçekte Devlet-i Aliyye'ye isyan bayrağını kaldırmıştır. Bosna ve Arnavutluk'ta bulunan kapudanları da kışkırtarak Sofya'ya kadar uzanan yerlerin yönetimini almışken, Reşit Paşa düzenli birliklerle Pirlepe'de Mustafa Paşa'yı bozguna uğratmıştır.³

Dolayısıyla, II. Mahmud döneminde sadrazam olan Reşit Mehmet Paşa'nın, İşkodra'da görev yapan Mustafa Paşa'yı etkisiz hale getirerek, yönetimindeki bölgeleri ele geçirme isteği nedeniyle iki devlet erkânının birbirleriyle olan savaşları; söz konusu çizimlerin yapılması için vesile olmuştur. Reşit Mehmet Paşa'nın sadrazam ve Rumeli valisi bulunduğu müddetçe ona itaat etmeyeceğini bildiren Mustafa Paşa ile aralarında Leş'te gerçekleştirilen kanlı çarpışmalardan sonra, Mustafa Paşa, İşkodra Kalesi'ne sığınarak kendini kaleye kapatmıştır. Sadrazamın direktifleri ile ordunun attığı toplar İşkodra Kalesi'ni yıkarken, garip bir tesadüf eseri Mustafa Paşa'nın göl kenarında bulunan haremlik tarafındaki cephaneliğine yıldırım düşmüş ve cephanelik havaya uçmuştur. Kaledeki savunması üç ay süren Mustafa Paşa çaresiz kalarak 1831 yılında teslim olmuştur. Mustafa Paşa'nın Kosova âyanı tarafından aldatıldığı ve onların bu hale sebep olduğunun hükümet tarafından anlaşılması üzerine idamından vazgeçilmiş, İstanbul'a getirilerek yaşa-

² Mustafa L. Bilge, "Mustafa Paşa, Buşatlı (1797-1860)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006, s. 344.

³ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. III-IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1980, s. 261-262.

mının geri kalanını burada sürdürmesine izin verilmiştir.⁴ 1831 yılında İşkodra'da geçen bu olayın binalar ve kent üzerinde bıraktığı izlerin tespiti ve kentin savunma halini gösteren, bir çeşit durum tespit çalışması olarak da yorumlanabilen çizimlerden biri, kalenin bombalanmasıyla aldığı darbeleri siyah lekeler halinde göstermektedir. Bununla birlikte, savaş anında düşen yıldırım nedeniyle cephanelik ve harem tarafının aldığı hasardan da çizim üzerine not düşülerek söz edilmektedir (Bkz. Çizim 1).

Çizim 1: 29 Z 1246/10.06.1831 (a.g.y.t.t.: adı geçen yıl tahmini tarih) "Siyah ile işaret olunan mahallerin cümlesi hedm olunmuştur (yıkılmıştır). Hedm olunan köşk. Bu binada harik zuhur etmiştir. Sâika (yıldırım) isabet eden kule. İşkodra kalesinin şimdiki heyeti üzere havan ve top darbiyle hedm olunmuş resm-i müessesimdir" (üç boyutlu çizimi) (BOA., HAT., Dosya no: 431, Gömlek no: 21920).

Resim 1: 1909 yılında İşkodra Kalesi'nin konumunu gösteren bir kartpostal (Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk, T.C., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2008, s.127)

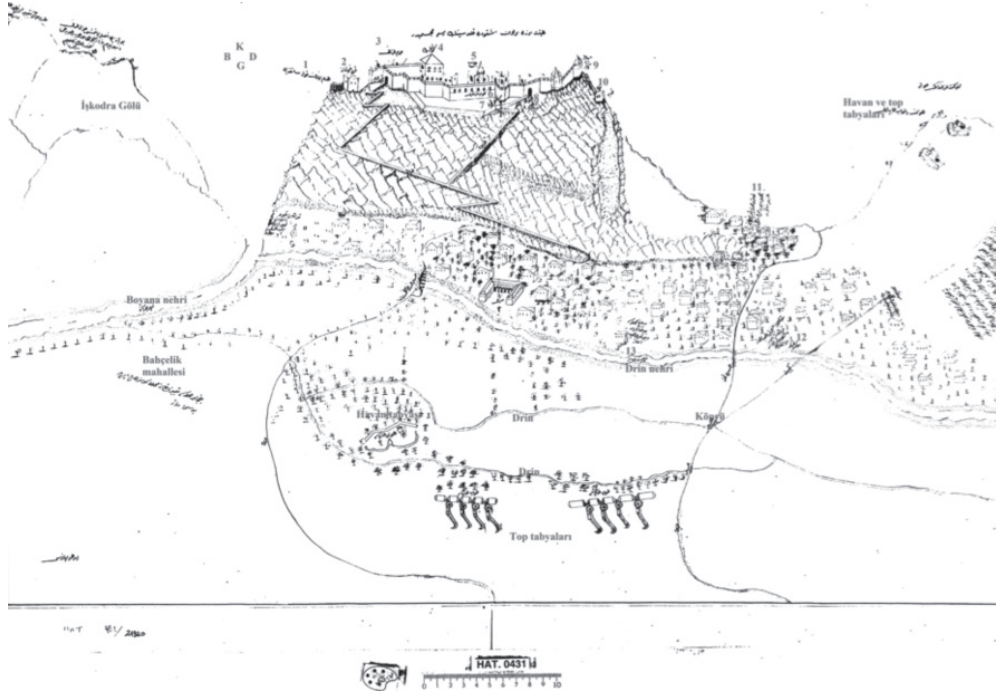
⁴ Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir, 1944, s. 195.

Çizimlerin Işığında 1831 Yılında İşkodra Kalesi ve Çevresi

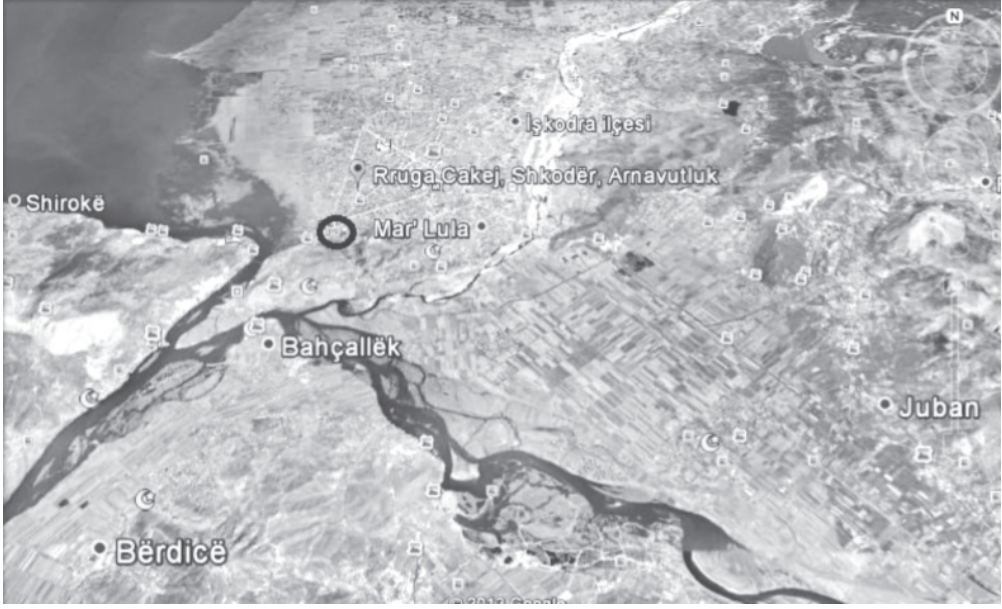
Tarihte, Shkodër, İskenderiye, Skutari ve Skadar isimleriyle anılan; Arnavutluk'un en eski yerleşim yerlerinden biri olan İşkodra, Osmanlı yönetiminin ilk dönemlerinde önemli bir sancak merkezi ve kale şehriydi. İşkodra; Kir, Drin ve Boyana nehirlerinin birbirleriyle kavuşma sahasında kurulmuştur. Buraya tepeden bakan İşkodra Kalesi'nin gerisinde Taraboş Dağı bulunmaktadır. 18. yüzyılın sonlarında Ermeni coğrafyacı İnciciyan, İşkodra'nın Tophane, Terzihan ve Tabaki semtlerine ayrılmış 25 mahallesiyle gelişmiş bir ticaret merkezi olduğunu ifade etmektedir.⁵ 1831 yılında yapılan çizimler değerlendirildiğinde; yüksekçe bir tepede ve Drin Nehri'ne paralel uzanan İşkodra Kalesi'nin top mazgallı beden duvarlarının arkasında konut olarak kullanılan bir köşk ve cami gösterilmiştir. Kalenin Taraboş Dağı tarafındaki kulesi yıkılmıştır. Diğer uçtaki kule "Büyük kule" olarak anılmakta ve sağlam olarak durmaktadır. Önünde küçük bir türbe yer almaktadır. Büyük kulenin yanında İbrahim Paşa kapısı ve Sırıklı (?) kule adında bir başka kule yapısı daha bulunmaktadır. Kalenin biri karakolhane yönündeki kapısı ile diğer kapısı olan İbrahim Paşa kapısı birbirine yollarla bağlanmıştır (Bkz. Çizim 2). Her iki yol birleşerek, tepenin eteklerinden Drin Nehri kıyısındaki mahallelere inmektedir. Tepenin eteklerinde Boyana Nehri tarafındaki yerleşimler Drin Nehri boyunca devam eder ve bunlar asker ailelerinin ikâmetine ayrılmıştır. Drin Nehri'nin kıyısı ve tepenin eteklerinin doğu ucu "top almayan, kurşun alan" semtler olarak tanımlanmıştır. Aynı aks üzerinde kıyıda daha içerideki alanda Taka Mahallesi adı verilen bölgede de askerler ikâmet etmektedir. Debbağ Mahallesi ise yine Drin Nehri kıyısında Taka Mahallesi'ne göre daha batıya düşmektedir ve bu haneler için "top almaz" ifadesi kullanılmıştır. Drin Nehri'ne kıyı oluşturan yerleşim yerleri karşı kıyıya kâgir ve ahşap çeşitli büyüklükte köprülerle bağlanmaktadır. Karşı kıyı büyük ölçüde top ve havan tabyalarını içermektedir. Bununla birlikte, Bahçelik Mahallesi de Drin Nehri'nin diğer tarafında kalenin güney batısında yer almaktadır. Kalenin doğusu havan ve top tabyaları ile tâhkim edilmiştir. Tepe Mahallesi ise kalenin doğusunda yer almaktadır. Tepe Mahallesi çizim yapan kişinin bakış açısına ve ovadaki konumuna göre görülmeyişinden çizime dahil edilmemiş sadece not düşülerek yönle işaretlenmiştir. Kaleden de görünmeyen Tepe Mahallesi, "top almayan" bir mevkide konumlanmıştır. Çizim yapan kişinin oviden bakış açısına göre resm ettiği yerlerin dışında Tophane mahallesi de bulunmaktadır.⁶

⁵ Machiel Kiel, "İşkodra Kuzeybatı Arnavutluk'ta tarihi bir şehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001, s. 433.

⁶ BOA., HAT., Dosya no: 431, Gömlek no: 21920.

Çizim 2: 29 Z 1246/10.06.1831 (a.g.y.t.t.: adı geçen yıl tahmini tarih) Çizimin başlığı “Heyet üzere olan Işkodra Kalesi’nin resm-i mücsemmidir”. Belgedeki numaralandırmalar yazar tarafından yapılmıştır. 1. Hedm olunan kule, 2. Karakolhane, 3. Harem tarafı, 4. Köşk, 5. Cami, 6. Top mazgalları, 7. Sırlıklı kule, 8. Kapı-yı İbrahim Paşa, 9. Büyük kule, 10. Türbe, 11. Taka Mahallesi tabir olunan mahalle ve buralarda dahi asker oturur. 12. Şu mahallere gelinceye kadar top almaz kurşun alır daire, bu kurşun alır semtlerde asker oturur. 13. Debbağ Mahallesi bu hanelerdir ve bunları top almaz. Resimde Boyana Nehri’nin Işkodra Gölü’ne döndüğü noktada, uçta yer alan mahalle ise askerin oturduğu alanın son ucu olarak gösterilmiştir. (BOA., HAT., Dosya no: 431, Gömlek no: 21920).

Resim 2: Boyana Nehri ile Drin'in üç kolunun birbirine bağlandığı ve Boyana'nın İşkodra Gölü'ne aktığı yerde ortaya çıkan alanda kale konumlandırılmıştır. Kale çevresinin bugünkü durumu arşivdeki çizimi desteklemektedir. Google earth, Erişim: 25.05.2013, 24.00.

1840 Yılında Leş ve İşkodra'da Kışla Tasarımları

1831 yılında İşkodra valisi Buşatlı Mustafa Paşa'nın çekilmesinden sonra, Arnavutluk'ta olaylar bitmemiş ve kent mekanına zarar verecek biçimde devam etmiştir. Bunlardan en önemlisi, Buşatlı Mustafa Paşa'dan sonra yönetimi devralan Ali Paşa'nın halk tarafından istenmemesi sebebiyle mutasarrıf tayin edilen Çerkes Hafız Mehmet Paşa'nın dönemindeki isyandır. Jandarma kumandanı Hamza Ağa'nın İşkodra'da isyan çıkarması ile Hafız Mehmet Paşa tarafından kendisinin ölü veya diri olarak ele geçirilmesi istenmiştir. Hamza Ağa'nın jandarmaya silahla karşı gelmesi üzerine İşkodra eşrafını kaleye çağıran paşa, onları kaleye kapatmış ve İşkodra'yı top ateşine tutmuştur. Kentte karışıklık artmış, kentin çarşısı üç ay boyunca kapalı kalmıştır. İsyanın büyümesi ve halkın yatıştırılamaması nedeniyle hükümetten yardım isteyen Hafız Paşa'nın talebi, büyük ölçüde Rumeli valisi Hamdi Paşa aracılığıyla karşılanmıştır. Kurenadan Vassaf Efendi'nin de yardımıyla isyancılar dağıtılmış ve İşkodra'da asayiş sağlanmıştır.⁷ 1834-1835 yılına tarihlenen bu isyan sonrasında çarşı ve çevresine ait bir vaziyet planı çizilerek tadilat

⁷ Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir, 1944, s. 198-199.

yapılması gereken binaların tespit edilmeye çalışıldığı belgelerden anlaşılmaktadır. Tarih anlatısı içinde olaydan etkilenen çarşı ve etrafına ait kent noktasının kaleyle bağlantısı çizimlerle ilişkilendirilerek yorumlanabilmektedir.

İşkodra'da mevcut olan ve yan yana duran iki kışla binasının yerine, yeniden bir kışla inşası için 1840 yılında hazırlanmış plandan anlaşılacağı gibi, kışla binası, III. Selim ve II. Mahmud dönemi kışlalarında sık kullanılan açık orta avlulu dörtgen formda tasarlanmamıştır.⁸ Büyük olasılıkla mevcut kışla binasının çevresinin haneler ve başka yapılarla dolu olması nedeniyle dar uzun bir formun belirlenmesi gerekmiştir. Yüz yirmi zirâ'ı Osmanî miqyasında yapılan "haritaya" (buna günümüzde vaziyet planı demek daha uygundur) göre, harap halde olan birbirine bitişik 4 kışla binası bulunmaktadır (Bkz. Çizim 3). Kışlalar, kalenin yaklaşık güney doğusunda bulunmakta ve bir yol aracılığıyla kale ile ilişki kurmaktadır. 1840 yılında yapılan çizimler, 1831 yılında çizilen perspektifin sunduğundan daha farklı bir kent dokusu tariflemektedir. İkisi yan yana olmak üzere 4 kışla yapısının yerleri belirlenmiştir. Bu kışlalar, harap hale gelmiş ve bir meydan etrafında yerleşmiş haneler, çarşı, fırın, kaymakam dairesi, liva paşa dairesi gibi yapı gruplarıyla çevrelenmiş bir yerleşim alanında bulunmaktadır. Topların yer aldığı mahaller de haneler ve kışlaların ortasında konumlandırılmıştır (Bkz. Çizim 3).

Kışla yapılarını oluşturan koğuşların yer aldığı alan; Drin Nehri kıyısında konumlanan bir mahalledir ve karşı kıyıyı bağlayan köprüye çok yakın bir yerleşim sergilemektedir. Köprünün mahalleye bağlandığı bölüm, kışla yapılarının batısında kalmakta ve tümüyle bahçelik bir alan olarak görünmektedir. Kale yolu ise koğuşların kuzey batısına yönlendirilmiştir. Bu mahallede askeri yapılar ve günlük yaşamın parçaları olan sivil yaşama ait diğer kentsel düzenlemeler iç içe geçmiştir. Kale yolu üzerinde haneler, çarşı, meydan, fırın, liva paşa dairesi, kaymakam dairesi, karakol muzika koğuşu gibi başka yapıların etraflarını sardığı kışla yapılarından birbirine bitişik ikisi ve diğer üçüncü kışla, kuzey batı yönünde konumlandırılmış ve güney doğu yönündeki cepheleri Drin ırmağına yönlendirilmiştir. Üçüncü kışla yapısı nehrin kıyısındadır. Dördüncüsü ise bu kışlanın hemen arkasın yer almaktadır (Bkz. Çizim 3).

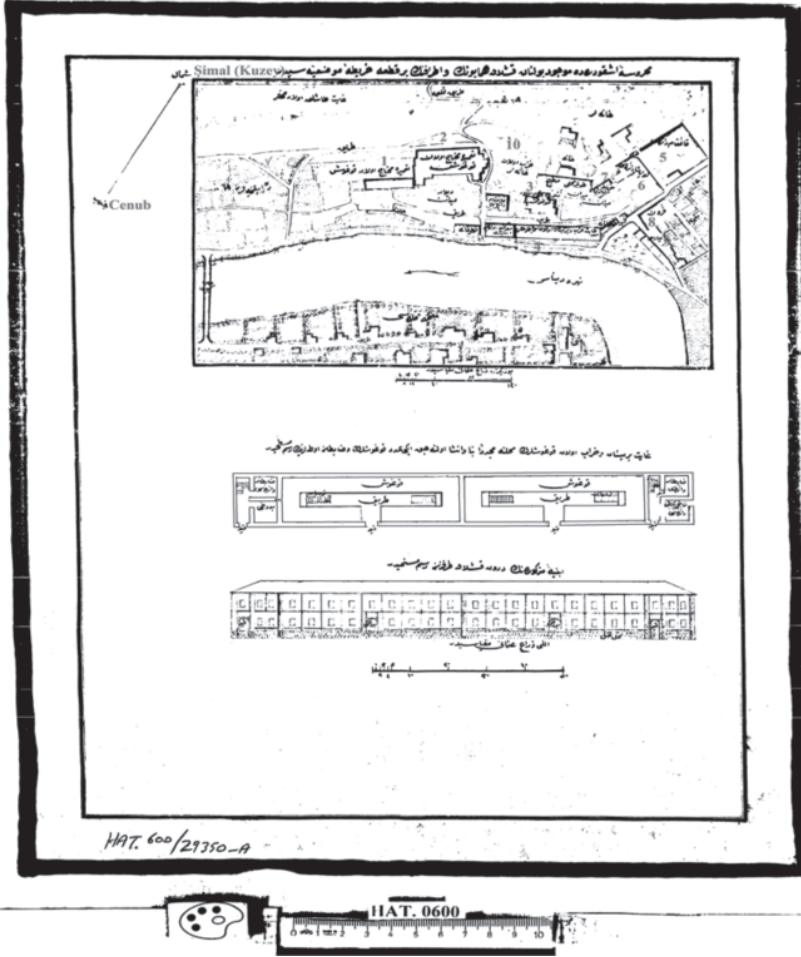
Dört kışla binasının ve içindeki koğuşların harap halde olmasına rağmen tek tek öneride bulunulmadan, sadece nehrin kıyısına paralel uzanan kışla yapıları için tasarım yapılmıştır. Bu sebeple de, haritanın altına bir tane elli zirâ'ı Osmanlı miqyasında plan ve görünüş çizilmiştir. Bu tasarıma göre, uzun ve dar yapı bloğunda yer alacak birimler belirlenmiştir. Silik bir belge olması dolayısıyla yapılan

⁸ II. Mahmud dönemi kışlaları incelendiğinde ise, planlarına ulaşılabilen Ankara (BOA., HAT., Dosya no: 1258 Gömlek no: 48622-B), Kütahya (BOA., HAT., Dosya no: 1244, Gömlek no: 48320-N), Sofya'daki (BOA., C.AS., Dosya no: 560, Gömlek no: 23513) örnekler dahil edildiğinde, uzun dikdörtgen formda orta avlulu planıyla çok sayıda askerin bir arada kalmasını sağlayan koğuş düzeninin yaygın olduğu görülmektedir.

plan düzeninden okunabildiği kadarıyla; iki dikdörtgen blok halinde tasarlanmış içten tek duvarla bölünen bitişik iki yapı grubu önerilmektedir. Yapıların içinde bazı mekan bölüntüleri öngörülmüştür. Bu tasarımın eski plan sistemine sadık kalarak yapıldığı da olasılıklar arasında yerini alır. Bununla birlikte, içeride bölücü bir duvarla ayrılan iki ayrı bina uzun ve bütüncül cephesi ve tek çatı örtüsü ile görünüşlere ait çizimlerde tek bir bina izlenimi vermektedir. Dikdörtgen planın iki ucunda zabitan odalarına ve üst kata çıkan merdivenlere yer verilmiştir. Sağ uçta ise diğerinden farklı olarak zabitan dairesi ile birlikte nöbetçi binbaşı dairesi de bulunmaktadır. Her iki uçta yer alan bu bölümlere girmek için iki ayrı kapı düşünülmüştür. Bununla birlikte, koğuşlara ait bölüntüler yapılmamıştır. Karşılıklı iki koğuş bölümü, iki ayrı birim gibi düşünülmüş ve dar bir koridor ya da avluyla ayrılmıştır. Her bir koğuş biriminin yer aldığı koridor üzerinde iki merdiven üst kata ulaşımı sağlamaktadır. Dolayısıyla, yapı cephe çiziminden de anlaşılacağı üzere, görevlilerin bölümleri için iki uçta açılan iki kapı ve iki birimli koğuşlar için açılan iki kapı ile birlikte dört kapısı olan, kırma çatılı, dar uzun bir cepheye sahip, iki katlı ve pencere sayılarından çıkarsama yaparak tahminen 34 odadan oluşan bir koğuş düzeninde tasarlanmıştır (Çizim 3).

İsyan sonrasında İškodra dışında, Arnavutluk'ta Leş kentinde de kışla inşa planları yapılmıştır. Leş, İškodra'nın konumu gereği önem arz etmektedir. İsyanın bastırılma sürecinin anlatıldığı 8.11. 1835 tarihli bir belgede, Leş kenti İškodra'nın kilidi olarak tanımlanmıştır ve Leş ele geçtiğinde İškodra'ya ulaşmanın kolay olduğu ifade edilmiştir.⁹ Bu sebeple, iki kente verilen zararlar birbirleriyle ilişkilendirilebilir. Diğer taraftan, Leş Kalesi'nin dışında 400 asker için yapılacak kışla planı, İškodra'daki kışla planları ile benzerlik göstermektedir. İškodra'daki kışlalar gibi, Drin Nehri'ne bakan bu kışla tasarımında dar uzun cephenin iki ucu iki katlı zabitan daireleri ile sonlanmaktadır. Kışlanın nehir tarafında ve arka cephede olmak üzere toplam iki kapısı bulunmaktadır. Dar uzun plan düzenine göre, koridor boyunca sıralanan koğuşlar her iki uçta çamaşırhane, tuvaletler gibi tek katlı hizmet odaları ve iki katlı zabitan odaları ile sınırlanmıştır. Dar uzun plan sistemine sahip Leş Kalesi'ndeki kışla tasarımında açık orta avlu düzeni İškodra'daki kışla tasarımlarına göre daha net okunabilmektedir (Bkz. Çizim 4).

⁹ BOA., HAT., Dosya no: 421, Gömlek no: 21709.

Çizim 3: 29 Z 1255/4.3.1840 (a.g.y.t.) "Mahrusa-i İşkodra'da mevcut bulunan kışlak-ı hümayûnun ve etrafının bir kıta harita-i mevziyesidir. Yüz yirmi zira Osmanî mikyasıdır. Plan ve cephe elli zirâ'î Osmanî mikyasında çizilmiştir".
1. Tamire muhtaç olan koğuş, 2. Tamire muhtaç olan koğuş, 3. Tamire muhtaç olan koğuş, 4. Gayet harap ve perişan olan koğuşlar, 5. Kaymakam dairesi, 6. Liva Paşa dairesi, 7. Muzika koğuşu, 8. Fırın, 9. Çarşı, 10. Harap olan haneler. (BOA., HAT., Dosya no: 600, Gömlek no: 29350-A)

Leş ve İşkodra'da Yapılması Tasarlanan Kışlaların Yapım Usulleri ve Malzemeleri

İsyân sonrasında, 1839 yılında İşkodra'da bulunan Asâkir-i Mansûre-i Şâhâne'ye ait kışlaların tamiri için irade çıkarılmıştır. Kışlada uzunlamasına iki koğuşun gayet harap olması sebebiyle yeniden iki adet koğuş inşası ve diğer koğuşların tamiri ile Leş Kalesi'nde "bir tabur Asâkir-i Mansûre-i Şâhâne'nin 4 bölüğü

kalede, 4 bölüğü kale haricinde iskân edilmek üzere, kalenin dışına uygun bir mahale boylamasına ikişer adet koğuşlu, zabitan odalı, mutfaklı” kışla yapılması tasarlanmıştır. Tüm bu inşaat işleri için İškodra Muhassılı Hasan Paşa aracılığıyla ve mühendis İzzet Efendi tarafından kışlaların yapılacağı mahaller birkaç kez gezilerek; keşifler yapılmış, 1839 yılında (17 Ra 1255/31.05.1839) kontrol edilmiş, “resim ve haritası” hazırlanmıştır.

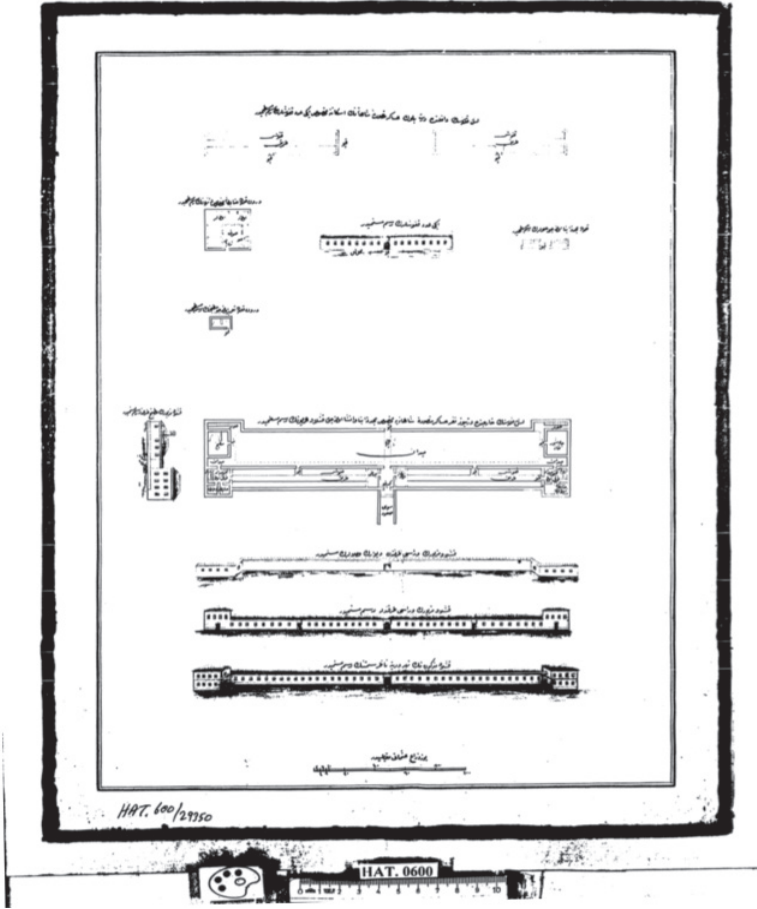
Leş Kalesi’ndeki kışla tasarımının dar uzun ve orta avlulu olduğu, avlu içinden bakılarak yapılan bir çizimden anlaşılmaktadır. İškodra’daki kışlaya ait ayrıca içten bir cephe çizimi olmadığı için avlulu olup olmadığı hakkında fikir yürütmek zordur. Bununla birlikte, İškodra’da bölücü bir duvarla ayrılan iki kışla yapısının üst katla ilişkisini kuran merdivenlerin bulunduğu orta mekanın, üstünün açık olmasını gerektirmeyecek kadar dar bırakılması yapının avlulu olarak tasarlanmadığı hakkında düşünmeyi kolaylaştırmaktadır.

Leş Kalesi dışında, yıkılmış eski kale duvarının arkasında bulunan arsaya yapılması uygun olan alanda, kışlanın üç tarafı ve bölücü duvarları için temel kazılarak meşe ağacından “gizli hatıl ve puştivanlı” olarak inşa edilmesi uygun görülmüştür. Puştivan, temel ızgaralarında hatılları birbirine bağlayan kısa ahşap kiriştir.¹⁰ Bir tarafının temeli ile iki zira¹¹ yüksekliğinde olan zemine kadar kâgir duvarı bulunduğundan, belgede temel kazılması gereken üç tarafına dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte, dört tarafı ve içteki bölücü duvarları çatıya kadar harçla, kâgir olarak inşa edilecek ve duvar içlerinde gizli hatıl ve hatılları birbirine bağlayan puştivan (kısa ahşap kiriş) kullanılacaktır. Taş işçiliğinin söz konusu edildiği belgede, kâgir duvar sistemi olarak ifade edilen taş duvar örgü ile taş düzeylerinde hem düzeçleme hem de bağlayıcı olarak gizli ahşap hatılların kullanılacağı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, taş duvarda bağlayıcı olarak harcın kullanılacağı da ifade edilmektedir. Ahşap pencere kanatlarına sahip olan pencere açıklıkları, yarıya kadarı demir parmaklıklı tasarlanmıştır. Kâgir bölme duvarlar dışında, çatı örtüsünü taşıyan “balvend” olarak tariflenen meşe ağacından yapılan uzun ahşap parçaların kullanılacağı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, 12 zira tulünde meşeden tabanlı söz konusu balvendden çatı makası ve baba yapılması öngörülmüştür. Bu tercihlere göre kışlanın çatısının “kıрма çatı” usulünde inşa edileceği söylenebilir. Meşe ağacı üçe biçilerek kuşaklamalar yapılması ve çatının “Venedik iskartası” tabir edilen ahşapla kaplanarak üzerinin kiremit ile örtülmesi uygun görülmüştür. Venedik tahtasından basma tavan, Niş tahtasından ise döşeme yapılması, İškodra ve çevresindeki inşaatlarda kulla-

¹⁰ Neslihan Sönmez, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, YEM. Yay., İstanbul 1997, s. 87.

¹¹ Zirâ: Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan Osmanlı uzunluk birimidir. 75-90 cm. arasında değişen türleri vardır. Bunlardan biri olan zirâ-i mimârî, özellikle yapım işlerinde kullanılırdı. 0.758 m. uzunluğundadır ve 24 parmaktan oluşur. Metin Sözen ve Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 4. B., İstanbul 1996, s. 260.

nılan ahşap malzemenin çeşitliliği hakkında fikir yürütmemizi sağlar. Kışlanın kapısı ise “tüccar işi iki adet kapı” olarak tarif edilmektedir. Bu tarife göre, kapılar götürü usulü olarak dışarıdaki bir esnafa ısmarlanacaktır. Kapılar zenberek olarak ifade edilen bir kilit sistemine sahip olacaktır. Zenberek; kapı veya dolap kanatlarını kapalı tutup gerektiğinde açmaya yarayan ve “çarpma” adı da verilen bir demir düzenektir, kilitle birlikte satılırdı.¹²

Çizim 4: 29 Z 1255/4.3.1840 (a.g.y.t.t.) “Leş Kalesi’nin dahilinde dört bölük asâkir-i mansûre-i şahanenin iskânuna mahsus iki adet koğuşların resm-i musattahıdır”. (BOA., HAT., Dosya no: 600, Gömlek no: 29350).

¹² Sönmez, a.g.e., s. 114.

İşkodra'da inşa edilecek kışlanın dış ve bölücü duvarları hatlı ve puştivanlı olarak, bağlayıcı harçla taş örülerek, çatıya kadar kâgir olarak inşa edilecektir. Dış duvarları beyaz taş kullanılarak, içi gizli hatlı ve puştivanlı, bölme duvarları kâgirden yapılacaktır. Kıрма çatılı yapılacak olan bölücü bir duvarla ayrılmış iki bina tek çatı ile kapatılmıştır (Bkz. Çizim 3). Çatıda, Leş'te yapılacak kışlalarda kullanılan usul ve malzeme çeşitleri benimsenmiştir. Çatıda taşıyıcı olarak, "Venedik tahtası", döşemelerde ise "Niş tahtası"nın kullanılacağı bilgisi verilmektedir. "Tüccar kârı" birer adet kapı yapılacağı ve Leş'teki kışlalardakine benzer olarak zabıt odalarında kapıların zenberek ve kilitli olacağı kaydedilmiştir.

Sonuç ve Genel Değerlendirme

Makalede ele alınan bu belgelerdeki çizimler, kışla tasarımlarını sunma amaçları dışında, durum tespiti yapmak için hazırlanmıştır. Söz konusu durum tespiti, rölöve ya da yapıya ait bir tespit olmaması ve fiziksel çevrenin çizim dili ile ifadesine dayanan bir tasvir olması nedeniyle ilginç görünmektedir. 1831 yılına ait fiziksel çevreye ait çizimler, 17. yüzyıl seyyahlarından Evliya Çelebi'nin bazı muğlak anlatımlarının 19. yüzyılda çizim diline dökülmüş hali olarak tanımlanabilir, ancak sözlü anlatımdan daha kuvvetli/güçlü etki vermektedir. Çizimlerdeki konumunun doğruluğu, bugünkü uydu haritalarından karşılaştırılan İşkodra Kalesi (Resim 2), Drin Nehri kolları ile Boyana'nın kesiştiği noktada, İşkodra Gölü yakınında yer almaktadır ve stratejik bir öneme sahiptir. Çizimler, kalenin ve etrafında bulunduğu coğrafyanın tanımlanması açısından doğrudur, ancak çizim dili açısından sorunludur. Belirlenen çizim dili, perspektifte detaya girme ve üç boyutu gösterme konusunda yetersiz hale getirilmiştir. Özellikle, kalenin içinin anlatılması ve tasviri açısından detaysızdır. Ancak, bu ihmalin belki de; kale çevresine dair daha fazla bilgi vermek adına yapıldığı ve daha da önemlisi bir başka isyanda kalenin savunma noktalarının tespiti açısından etrafının tasvirinin ön planda tutulduğu da düşünülebilir. Havan topu ve top tabyalarının yerlerinin gösterilmesi ve hangi mahallelerin saldırıya açık olduğunun belirlenmesi yönünde bir çaba gözden kaçmamaktadır.

Çizim dili açısından özellikle kalenin konumlandığı alan ve çevresi hem görünüş hem perspektif, hem de plan niteliğindedir. Perspektif yaratan bakış açısı kale duvarına batıdan bakış verirken, kalenin altındaki mahallelere ait evlere doğrudan bakış açısıyla derinlik kazandırılmıştır. Dolayısıyla, çizim teknik anlamda sorunludur ve herhangi bir batılı perspektif kuralı ile uzaktan yakından ilgisi bulunmamaktadır. Hasar tespiti ve o alanın mevcut durumuna ait tasviri, çizimi yapan kişinin devlet görevlilerine tanımlamak ve tarif etmek istediği noktalar ve bakış açıları, batılı anlamda kuralları olmayan bir çizim dilini kendiliğinden geliştirmiştir. Bu yaklaşım biçimi, çizimi herhangi bir kural tanımayan, eğrilerin ve doğruların yerli yerinde ve yeterince kullanılmadığı, çizgi tasarrufu ile mümkün olabilecek en üst anlatımı yakalayan, yararlı bir yaklaşım haline getirmiştir. Göstermek istenenler

ve görüntülenler çizimin amacına hizmet etmesini sağlayacak biçimde yararçı bir yaklaşımla seçilmiştir. Tüm biçimlerin farklı bakış açılarıyla kağıda geçirilmesini gerektiren bu anlatımda zaman kazanma ve detaysızlaştırma hakimdir. Ancak, aynı zamanda yararçı bir yaklaşımla durumu belgelemeye yönelik yalın bir niyet de okunur. Diğer bir deyişle, belgelerde yer alan bilgilerin çizime dönüştürülmüş dağınıklığını, çizimin sağında ve solunda yer alan notlarla destekleyerek bakını ikna etmeye yönelik bir çizim diline en kestirme yoldan ulaşılması amaçlanmıştır.

1 Temmuz 1839'da vefat eden II. Mahmud'un ölümünden 8 yıl önce gerçekleşen ve iki devlet erkânının karşı karşıya kalmasına sebep olan bu olayın yaşandığı bölgenin coğrafi özelliklerinin ve konumunun yeteri kadar bilinmemesi nedeniyle de fotoğraf yerine, bir çizim dili kendiliğinden çıkarılmış ya da icat edilmiştir. Kale tepede tasvir edilmiştir. Kaleye düşeyde uzanan çizgiler yolları tanımlar ve böylelikle kalenin tepede konumlandığı anlaşılır. Ancak, Boyana Nehri de resim düzleminde "tepeye akar". Bugün fotoğraf makinası veya kamera ile gerçekleştirilen ve ispat niteliği taşıyan durum tespit çalışmalarına benzeyen bir çaba için "çarpıtılmış" bir çizim dili kullanılmıştır. Bu durum tasarım amacına hizmet etmeyen, görsel ispat ve belgeleme amaçlarını taşıyan ve bakan kişiye / özneye bağlı bakış açısı yaratan bir pencere olmaktadır. Bakan kişinin durduğu nokta belirlenmeksizin, çizimi yapanın baktığı nokta dikte ettirilmeden ve belirsizliği korunarak çizim tamamlanmıştır. Dolayısıyla, biz çizime bakarken her noktada olabiliriz. Tepede olabiliriz, doğuda olabiliriz, batıda olabiliriz ya da güneydoğuda bulunabiliriz. Bu sebeple, bu manzaraya bakan tek merkez biz olmadığımız gibi, çizimi yapan kişi de değildir. 19. yüzyılla birlikte C. Baudelaire'ye göre, "... görmenin kaynağı değişmiştir. Görüş öznelleşmiştir. Belirleyici olan herkesin baktığında kendi kurduğu imgedir."¹³ Arşivdeki çizimler incelendiğinde; Osmanlı'da perspektif çizimleri, olayı/olanı ve mimari tasarımı anlatımlama konusunda sultanların tercih ettiği bir sunum biçimi olmakla birlikte, çizim kalitesi ve teknik olarak kurallara uygunluğu açısından tutarlı bir bütünlük sergilememektedir. Batılı anlamda kuralları oturmuş bir perspektife rastlamak güçtür. Çizilen çoğu perspektifte, çizim kurallarına uymayan yönler tespit etmek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında, batıdaki perspektifin yarattığı etkili bakış açısı, Osmanlı insanında zaten yer edinmemiştir.¹⁴ Genel olarak Osmanlı'ya ait arşiv belgeleri incelendiğinde çoğu kez, Osmanlı dünyasında görme biçimlerinin bireyselliği ve bunu karşı tarafa aktarma biçimindeki tekniklerin öznelliğinden söz etmek mümkün olmaktadır.

İnceleme konusu olan İşkodra Kalesi'ne ait tasvire geri dönersek; görsel belge olarak çatışma sonrasına dair yapılar ve durum tespiti yapan bu çizim, resim değildir, teknik resim kurallarına tabi değildir, o günün Avrupası'ndaki tasvir tekniklerinin hiçbirini içermeyen, 19. yüzyıl başı bir Osmanlı mühendisinin fiziksel

¹³ Charles Baudelaire, *Modern Hayatın Ressamı*, 3. B., Çev. Ali Berktaş, İletişim Yay., İstanbul 2004, s. 39.

¹⁴ Bu durum, C. Baudelaire'in ifade ettiği 19. yüzyılda çizimlere aktarılan görme biçiminin "bireyselliği"ni akla getirir. Bkz. Baudelaire, a.g.e., s. 39.

çevreyi algılayışının izlerini yakalayabildiğimiz, çizimin tasarım dışı kullanımına yönelik olması açısından arşivdeki sıra dışı örneklerden sadece biridir. Çoğu zaman, Osmanlı insanının fiziksel çevreyi algılayışının sorunlu olduğu ve bunun nesne ile özne arasına konan mesafeden kaynaklandığı öne sürülmüştür. Dolayısıyla, fiziksel çevrenin algılanışındaki eksikliklerin ve sorunların çizimlere aktarıldığı ya da hiç çizim yapılmadığı sonucuna varılmıştır. Doğan Kuban'a göre, Osmanlı kültüründe maddeye ilgi, bir yapım tekniğinin ve bir artizanlığın sınırları içinde kalmış, fakat nesnel dünyanın sadece kendisi için araştırılması söz konusu olmamıştır. Nesnel dünyaya bakmayı sınırlamanın bu dünyanın geçici ve ebedî bir gelecek için sadece bir basamak olması kanısından kaynaklandığı öne sürülmüştür. Maddî dünya pratikte olmasa bile kuramda hor görülecek bir bağ olarak görülmüştür.¹⁵ Osmanlı insanının maddeye mesafeli duruşu din ve tarikatların etkilerine bağlanmaktadır. Genel kanya göre, Osmanlı insanı maddeyi olduğu gibi ya da ilk rastlayışta ona verdiği değişikliklerle kabul ediyordu.¹⁶ Kuşkusuz bu genellemeler, imparatorluğun sonuna kadar varlığını sürdürmemiştir. Tasarım dışı çizimler incelendiğinde fiziksel çevre ve yapılara ait çizim dili ile yapılan belgelenmeler nesne dünyasına uzanmaktadır. İşkodra Kalesi örneğinde olduğu gibi, maddî dünyaya ait bazı çizimler zorunluluklar nedeniyle de olsa yapılmıştır. İmparatorluğun içinde ve dışında yaşanan siyasi gerilimlerin savaşın yıkıcılığı dolayısıyla şehirleri hiçbir zaman eski haliyle korumayı mümkün kılmadığı bilinmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı insanı için nesnenin işlevi, onun anlamı ve varlığını felsefi anlamda nesneyi sorgulamaktan daha önde tutulmuştur. Bu durum da son derece doğaldır. Kuşkusuz nesne her zaman işlevsel görünür¹⁷ ve öncelikli olarak kullanımı için sahip olunmalıdır. Osmanlı insanının bunlara anlam yüklemeyeceğini kolaylıkla söylemek mümkün değildir. Nesnenin anlamlandırılma sorunu için Osmanlı'nın her dönemini içeren ciddi bir mimarlık terminolojisi araştırmasına girişmek gereklidir. Eğer bu dünya ebedî bir gelecek için basamak olarak görülseydi, İşkodra Kalesi çiziminin konusunu oluşturan iki devlet erkânının çekişmesi, kale ve kente verdikleri zarar çizime dökülmezdi. Bu sebeple, doğrudan fiziksel çevre tasvirleri yapılmamışsa da, tasarım dışı zorunluluklar nedeniyle yapılan çizimler fanilik ve geçici dünya bilincinin despotik baskısının olmadığını gösterir.

Genel kanya göre, Osmanlı kültüründe madde dünyasının bu toplum düzeni ideali ile ilişkileri, sadece maddî aracın kullanılmasına ilişkin kurallarla belirlenmekte, insana karşılaştığı herhangi bir durumda hangi kaygılarla davranması gerektiği öğre-

¹⁵ Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM. Yay., İstanbul 2007, s. 19.

¹⁶ S.F. Ülgener ve onun fikirlerinin takipçisi Ahmet Hamdi Tanpınar, Osmanlı insanının maddeyle arasına gelişime kapalı sabit bir mesafe koyduğu görüşündedirler. Bkz. Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, 4. B., Ötügen Neşriyat A.Ş., İstanbul 2009, s. 104-105.

¹⁷ Roland Barthes, *Göstergebilimsel Seriüven*, YKY, Çev. Mehmet Rifat ve Sema Rifat, İstanbul 1993, s. 261.

tılmekteydi.¹⁸ Fetihler, güç elde etme ve zenginlik her dönemde ve toplumda madde dünyası ile ilişkilerin düzenlenmesinde önemliydi ve İşkodra'da iki devlet görevlisinin savaşmaları, çizimlerde madde dünyasına karşı tedbirli davranmayı öğreten İslami yaklaşımdan daha fazlasını göstermektedir. İşkodra Kalesi çizimi, gücün ele geçirilmesi için tekin olmayan işlere girişme ve bunun mekan üzerindeki etkilerini gösteren, madde dünyasının tahakkümü altına girmiş bir toplum düzeninin tasviridir. Kent mekanını savunmaya yönelik yerleşimler üzerinde kurgulanmıştır. Bu durum çizimler yardımıyla kentin üzerindeki söz sahibi kişinin güç gösterisini simgelemektedir ve tümüyle "güç ve otorite" üzerine kurgulanmış maddi dünya tasviri yapılmaktadır.

Bu tasvir yapılırken, batılıların kullandığı ve maddeyi/nesneyi tasvir etmeye yarayan metodolojiler ve terimler kullanılmamıştır. İşkodra ve Leş'teki kışlaların inşası için 1840 yılında yapılan tasarımlara ait çizimler ve yapım usulleri proporsiyon, perspektif, mimari kuramı, bezeme kuralları, planlama gibi batılı tasarım yaklaşımlarından hiçbirini içermez. Bu sözcükler tümüyle, batının ürettiği terminolojiye dahildir ve kuşkusuz bu terminolojiden yola çıkarak belgeler içinde arama yapılsa hiçbir veriye ulaşamaz. Ayrıca, plan-kesit-görünüş ve perspektif, epür düzeni, fiziksel çevreyi ya da herhangi bir tasarımı anlatan yegâne araçlar değildir. Pavel Florenski'ye göre, kendi özüne uygun olarak perspektife ne kadar büyük bir değer biçmemiz, ne denli büyük bir saygı duymamız gerekse de, onu basit, doğal ve insan gözünününe doğrudan benzeyen bir görme biçimi olarak düşünmeye kesinlikle hakkımız yoktur.¹⁹ Perspektifin yaratıcıları gözlemcinin pozisyonuna bağlı bozulmalardan kaçınmak için ve gözlemcinin sinestetik algısına mükemmel düzenli oranlar iletme çabası içinde görsel algıyı dokunsallıktan öncelikli kılmışlardır.²⁰

Osmanlı belgelerindeki çizimlerde Batılı çizim terminolojisinin yerini alabilecek çok çeşitli başka sözcükler, Batılıların kabullendiği çizim kuralları ve nesne ile fiziksel çevre kavrayışının aynılaştırılmasına yönelik düşünce biçiminin karşısına; çeşitlilik, kendiliğindenlik, çizim tekniğinin belirlenmesinde öznellik gibi anlamlandırılmayı gerekli hale getiren belgeleri çıkarmıştır. Bu noktada, İşkodra Kalesi ve arşivdeki benzer çizimler matematiğe dayanan batılı perspektif ya da çizim teknikleri ötesindedirler ve maddi dünya ya da nesnelere anlamlandırmada başka bakış açıları ile değerlendirildiklerinde anlamlı olabilirler.

Locke, duyuusal bilginin zihnimizin dışında nesnel bir varoluşa sahip cisimlerin bilgisini sağladığını söyler.²¹ İşkodra Kalesi'nin tasvirini yapan mühendisin dayanağı, Locke'un söz ettiği duyuusal bilgidir. Duyusal bilginin kesinlikten büyük öl-

¹⁸ Kuban, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁹ Pavel Florenski, *Tersten Perspektif*, Metis Yay., 3. B., Çev. Yeşim Tükel, İstanbul 2011, s. 86.

²⁰ Funda Tan, *Çizim Mimarlığı: Mimari Bir Motivasyon Olarak Çizim*, Y. Lisans Tezi (yayımlanmamış), İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimari Tasarım Programı, İstanbul 2013, s. 32.

²¹ Mehmet Ali Ağaoğulları, Filiz Çulha Zabcı, Reyda Ergün, *Kral-Devletten Ulus Devlete*, 2. B., İmge Kitabevi, Ankara 2009, s. 157.

çüde yoksun olması, hayal gücünün desteği ile çizimi algılamamızı sağlamaktadır. Locke, duyularımızın nesnelere tıpatıp benzeri ya da kopyaları olmadığını söylüyordu. Duyular ya da düşünüm, yani genel olarak ideler nesnelere üzerimizde yarattığı etkilerdir. Biz bunların nesnelere gerçekliğiyle ne derece örtüştüğünü bilemeyiz. Dolayısıyla, bilgimiz aslında nesnelere yüklediğimiz niteliklerdir. Nesne hakkındaki duyularımız, nesnenin gerçekliğini tam olarak aktarmayabilir.²² Sözelimi, bir resimde bir nokta ne kadar yüksekteyse, gözlemcinin gözünden o kadar uzaktadır. İškodra Kalesi gözlemciye uzak bir noktadadır. Ancak, kalenin büyüklüğü diğer yapılara göre artmıştır. Bu durum bütünüyle, gözlemcinin kalenin mevcut durumunu ve konumunu göstermeye verdiği önemi işaretler. Eğer çizim, kişinin nesne veya fiziksel çevre algısı sonrasında elde ettiği duyuların kağıttaki hali ise bunlar “şeyler”in temsilidir. Sonuçta kişiseldir ve kağıtta çizim düzlemi içinde yer alan her bir nesne bir başka kişi tarafından da algılanabilen (ki; biz bugün İškodra Kalesi çiziminde yer alan nesnelere ne olduğunu algıyabiliyoruz) tıpkı “sözcükler” gibi ortak imlere sahiptir.

Kaynakça

- Ağaoğulları, Mehmet Ali ve Filiz Çulha Zabcı, Reyda Ergün, *Kral-Devletten Ulus Devlete*, 2. B., İmge Kitabevi, Ankara 2009.
- Barthes, Roland, *Göstergebilimsel Serüven*, YKY., Çev. Mehmet Rifat ve Sema Rifat, İstanbul 1993.
- Baudelaire, Charles, *Modern Hayatın Ressamı*, 3. B., Çev. Ali Berktaş, İletişim Yay., İstanbul 2004.
- Bilge, Mustafa L., “Mustafa Paşa, Buşatlı (1797-1860)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006, s. 344-345.
- Florenski, Pavel, *Tersten Perspektif*, Metis Yay., 3. B., Çev. Yeşim Tükel, İstanbul 2011.
- Kiel, Machiel, “İşkodra Kuzeybatı Arnavutluk’ta Tarihi Bir Şehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001, s.433-434.
- Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, YEM. Yay., İstanbul 2007.
- Külçe, Süleyman, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir 1944.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. III-IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1980.
- Sayar, Ahmed Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, 4. B., Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2009.
- Sönmez, Neslihan, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, YEM. Yay., İstanbul 1997.
- Sözen, Metin ve Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 4. B., İstanbul 1996.
- Tan, Funda, *Çizim Mimarlığı: Mimari Bir Motivasyon Olarak Çizim*, Y. Lisans Tezi (yayımlanmamış), İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimari Tasarım Programı, İstanbul 2013.
- , *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2008.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Belgeleri**
BOA., *HAT.*, (*Hatt-ı Hümayûn*) Katalogları

²² A.g.e., s. 153.